

PROSOPON

NR 2/2011

[s. 111-119]

Надежда В. Вандышева-Ребро

Философско-идеологические особенности современного реализма

Philosophical-ideological features of modern realism

Key words: appearance, realism, socialistic realism, modernism, postmodernism, universalism, world view

Реалізм як один із методів філософського освоєння світу має тривалу історію, будучи зв'язаний з філософською спадщиною не тільки античної, але і попередньої їй східної культури, оскільки поняття «реалізм» – «реаліі» – «реальність» демонструють орієнтацію дослідника на пошуки справжнього в існуючому. Превалює проблематика реалізму й у мистецтвознавстві, де досліджується ступінь відповідності світу художнього світу дійсному; відповідності світу художніх образів світу, у якому і літератор і художник шукають підтвердження своїм образам.

Сама проблема реалізму в мистецтві, як проблема світоглядна, знайшла глибоке відображення у творчому доробку М.В. Гоголя, І.С. Тургенєва, М.Г. Чернишевського, Д.С. Мережковського, К.В. Мочульського, Панаса Мирного, І.Я. Франка, Лесі Українки, В.В. Зеньковського, В.Г. Короленка, О.М. Горького, М.О. Шолохова, Е. Ауербаха, Г.В.Ф. Гегеля, Ф.В.Й. Шеллінга, Р. Фокса, Д. Лукача, К. Кодуела, Дж. Оруела, Г. Гессе, Р. Гароді і багатьох інших. Глибоко досліджували сутність реалізму в мистецтві Д.М. Овсянико-Куликовський, В.В. Виноградов, О.Е. Мандельштам, М.М. Бахтін, М.О. Ліфшиць, В.Б. Шкловський, О.А. Анікст, Г.А. Гуковський, Н.І. Мордовченко,

Б.М. Ейхенбаум, Г.М. Фрідлендер, Ю.М. Давидов, Абрам Терц (Синявський), І.П. Ільїн, Ю. Карякін, В. Камянов і ін.

Проблема реалізму в мистецтві досить тісно пов'язана з аналізом сутності понять модернізм і постмодернізм, для докладного дослідження яких вітчизняні вчені в даний час докладають помітних зусиль. Такі зусилля, трохи спізнілі, порівняно з тими, що мали місце у західноєвропейській філософії і літературі, однак помітні вже у вітчизняних дослідженнях з другої половини 1980-х років. Вони свідчать про усвідомлене бажання літературознавців і культурологів зрозуміти сутність світового культуротворчого процесу. Піднімаючи настільки фундаментальну тему, тему періодизації світової культури, природно зробити деякі акценти. Як мені уявляється, сучасні дослідження, спрямовані на концептуально-цілісне представлення про реалії теперішнього розвитку суспільства, а особливо розвитку культури, усвідомлено чи спонтанно тяжіють до прийняття тріади премодернізм-модернізм-постмодернізм. Така тріада найбільше чітко демонструє розходження стилів і підходів до опису, пояснення і перетворення навколишньої дійсності, що потребує подальшого дослідження.

Але вже звертання до дослідження тимчасових меж буття кожного з трьох періодів викликає ряд утруднень і питань. У значній мірі вони отримують вирішення, коли стають більш менш визначені часові рамки модернізму. Тоді стає зрозумілим початок кінця премодернізму і початок постмодернізму, якийсь час співіснуючого з модернізмом. До того, вивчаючи відповідну літературу, можна виявити непогодженість феномена модернізму і його поняття, оскільки саме поняття модернізм власне і означає «сучасний». Виникає і ще одне питання: яким чином узгоджується тріада премодернізм-модернізм-постмодернізм зі звичною для нинішніх філософів і економістів тріадою доіндустріальне-індустріальне-постіндустріальне суспільство?

У автора є певне розуміння з приводу сформульованих питань; звідси і мета даної статті полягає у тому, щоб розглянути концепцію реалізму в мистецтві як один із змістовних компонентів, який іманентно включений в ідеологію модернізму і постмодернізму.

На підставі існуючого досвіду осмислення особливостей громадського життя ХІХ-початку ХХ ст., що характерно для частини допитливих російських письменників, які глибоко осягнули сутність сучасного їм життя, які ґрунтовно узагальнювали й аналізували його, вірогідно, починаючи з М.В. Гоголя, стає можливим зробити припущення відносно початку глобальної епохи. Б.Л. Пастернак у «Докторі Живаго» пише про перетворені, обернені народи християнського часу, які відійшли від вірності старим підставам, спираючись на Євангеліє, котре «...пропонувало: хочете існувати по-новому, як не було раніше, хочете блаженства духу? І усі прийняли пропозицію, захоплені на тисячоріччя»¹. Таким чином, у розглянутому контексті, «існувати по-новому» – це і є знамення християнської культури.

Яким же бачився Б.Л. Пастернаку реалізм у сучасну йому епоху? Піддаючи критиці розповсюджений в освіченому інтелігентському середовищі кінця ХІХ-початку ХХ ст. символізм, окультні космогонічні уявлення, уявлення про духів планет, про голоси чотирьох стихій і ін., він виходить з того, що раніше ці космогонії були природними на старій землі, зрідка заселеної людьми, але «...цей жанр суперечить усьому духу нинішнього мистецтва, його сутності, його спонукальним мотивам»². Тут украй важлива відповідність літературних образів запитам сучасної людини: «Коли її долають загадки всесвіту, вона заглиблюється у фізику, а не в гексаметри Гезіода». Але древній світ скінчився в Римі від перенаселення. Саме тоді в завали мармурового і золотого несмаку, серед здавлених у проходах Колізею юрб людей, прийшов легкий і одягнений у сяйво чоловік з Галілеї, «...і з цієї хвилини народи і боги припинилися і почалась людина-тепля, людина-орач, людина-пастух у череді овець на заході сонця, людина, яка ні крапельки не звучить гордо»³.

Тоді з'являються достатні підстави, щоб стало можливим погодитися з думкою Вольфганга Гофкірхнера, який розглядає модернізм як ідеологію певної епохи в історії людства, коли у вигляді домінуючого панував обумовлений нею тип цивілізаційного розвитку. Він пише: «Такий тип цивілізації має свої корені в Християнсько-західному виді науки та

¹ Б.Л. Пастернак, *Доктор Живаго* // Новый мир, 1988. – №1. – С. 81.

² Там же. – С. 34.

³ Там же.

технології, чії інновації розглядаються як сила, що рухає суспільство. Сьогодні західний тип науки й технології, пов'язані з ними промислове та комп'ютеризоване оволодіння природним світом та похідна від цього уніфікована культура капіталізму, демократії та прав людини виступають головними рисами доби модерну»⁴.

Прибічники такого підходу до сутності модернізму переконані, що усе, що може бути зроблено, повинне бути і дозволено, а відтак прогрес науки і техніки автоматично приводить і до прогресу в суспільстві. Виразно проглядається тут філософське положення про те, що мислення тотожне буттю. Причому, немає особливої необхідності поки розставляти акценти з метою з'ясування, що ж насамперед, мислення чи буття. Важливо те, що відповідним чином природа може бути змінена згідно до волевиявлення людини. Таким чином, образ реальності світу може бути заданий і у свідомості людини, утілюючи творче начало її. Тут В. Гофкірхнер очевидно стверджує: «Природа, іншими словами, може бути змінена, так, як людям подобається»⁵. Універсальність даного твердження цілком вписується *й у систему* світоглядних переваг недавнього нашого минулого, озвученого в словах: «Ми породжені, щоб казку зробити дійсним...». Те, що цілком вбудовується у світоглядну концепцію австрійського філософа, що узагальнює західну точку зору на сутність реалізму сучасного модернізму, природно (хоча вірніше було сказати «неприродно») не узгоджується з тією вітчизняною точкою зору на сутність модернізму, що принципово не відповідає і не відповідає поняттю соціалістичного реалізму.

Так, М.О. Ліфшиц, даючи визначення поняття модернізм, пише: «**Модернізм**..., головний напрямок буржуазного мистецтва епохи його занепаду. Першою ознакою падіння художньої культури, що починається у найбільш розвинутих капіталістичних країнах, було академічне і салонне повторення попередніх стилів, особливо спадщини Ренесансу»⁶. Те, що для західного дослідника постає як цілісна концепція, дух якої дозволяє гармонізувати ідею і практичний результат її втілення, те вітчизняному

⁴ В. Гофкірхнер, *Життя у світі самоорганізації: змагання стилів мислення та світобачень* // Практична філософія, 2003. – № 1. – С. 45.

⁵ Там же.

⁶ *Философский энциклопедический словарь* / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев и др. – М., 1983.

літературному критику уявляється частковим моментом зовнішнього існування. Тому цілком слушно те, що І.Б. Чернава в літературній енциклопедії визначив: «**Модернізм** – загальна умовна назва різноманітних кризових явищ у світовому мистецтві 20 ст., зокрема в літературі»⁷. Утім, у своєму визначенні сутності модернізму І.Б. Чернава відзначив суперечливість різних підходів до визначення сутності цього явища. Але є в його визначенні і те, що є відомим наближенням до точки зору В. Гофкірхнера на сутність модернізму. Виявляється, що: «Одна з центральних проблем літератури модернізму, розв'язувана звичайно «з погляду вічності», – це питання про місце особистості, індивідуальної свідомості у складі Цілого, у житті космосу. Художники модернізму, як правило, розчаровані в раціоналістичних способах вирішення цієї проблеми і шукають інші шляхи упорядкованого пояснення дійсності і «контролю» над нею... Таким чином, модерністи прагнуть відродити в мистецтві міфотворчий метод, можливості якого протиставляються «атомістичному», роздробленому мисленню приватного індивідуума в сучасному буржуазному суспільстві – мисленню, що втратило зв'язок з органічними витоками життя»⁸.

У такому визначенні модернізму проглядається акцент, який зроблено на аксіологічну складову пізнання, на утвердження гуманістичної спрямованості мистецтва. Загалом – це те, що В. Гофкірхнер розглядає як фундаменталізм (антимодернізм). У його представленні останній, на відміну від модернізму, наголошує на кінцевій причині, тому що фундаменталізм віддає перевагу цінностям і моралі. Звідси зрозуміло, що передуючий модернізму-фундаменталізму етап людської історії можна визначити як етап премодерністського споглядального відношення до світу. Утім, якщо бути справедливими, то і там відбувались і будівництво храмів, палаців і доріг, і там виникали регіональні екологічні кризи, і там низкою йшли війни і насильства.

Модернізм, у зазначеному контексті, таким чином, постає як досить тривала практика в історії становлення і розвитку християнсько-західної культури, постає як обґрунтоване явище. Але переважна більшість дослідників світової культури бачать обмеженість і його ролі в історії.

⁷ *Краткая литературная энциклопедия*. В 8 т. Т.4. – М., 1967.

⁸ Там же. – С. 905.

Чекання пов'язуються з появою нового стилю мислення-діяльності, який дозволив би не руйнуючи позитивного в житті суспільства, не погіршуючи сформованого природно-цивілізаційного середовища, продовжити досить комфортне існування людства.

Звідси і поява концепції постмодернізму, ідеології постмодерна. На думку В. Гофкірхнера: «З досвіду модернізму, який зіштовхнувся з усіма небажаними результатами, – побічними ефектами в інших областях нашого світу, ефектами локальними та віддаленими, коротко- та довгостроковими, – що виявляються згубними для нашого існування, постмодернізм робить висновок у вигляді імперативу невтручання: світ є табу. Природа, Творіння, інші люди розглядаються як недоторкані»⁹.

Десь співзвучною сказаному вище уявляється і позиція І.П. Ільїна, що досліджуючи феномен постмодернізму, зауважує: «Химерність постмодерна обумовлена тим, що в ньому, як у сновидінні, співіснує непоєднане: несвідоме прагнення, нехай і в парадоксальній формі, до цілісного і світоглядно-естетичному збагненню життя, – і ясна свідомість споконвічної фрагментарності, принципово несинтезованої роздробленості людського досвіду кінця ХХ сторіччя. Суперечливість сучасного життя така, що не укладається ні в які усвідомлювані розумом рамки і мимоволі породжує, при спробах свого теоретичного тлумачення, не менш фантазмагоричні, ніж вона сама, пояснювальні концепції. Чи не самою впливовою з таких концепцій-химер і є постмодернізм»¹⁰.

Але суспільство не може гармонійно розвиватися й установлювати принципи гуманізму, керуючись крайностями тотального контролю versus безконтрольності. На цю обставину вчені і суспільні діячі звернули увагу ще в 1960-і роки, коли з'явилися ідеї щодо необхідності осмислення коеволюції суспільства і природи. Тоді ж виник «Римський клуб» і інші громадські організації, покликані: по-перше, дати об'єктивну оцінку негативних змін, що відбуваються у природі й у житті сотень мільйонів людей у колоніях і відсталих країнах, які виконували роль сировинних додатків імперіалізму; а, по-друге, визначити деякі перспективи трансформації технологій і суспільних відносин. Досвід тогочасного відношення до дійсності

⁹ В. Гофкірхнер, *Життя у світі самоорганізації: змагання стилів мислення та світобачень...* – С. 46.

¹⁰ І.П. Ильин, *Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа.* – М., 1998. – С. 5.

продукував нові ідеї, прагнення представити життя на нашій планеті в цілісному вигляді.

Модернізм, який вкрай негативно оцінювався і категорично засуджувався радянськими письменниками, літературними критиками і філософами, у той же час успішно реалізовувався в практиці радянської соціалістичної літературної роботи. При сучасних оцінках тієї роботи природно виникає спокуса всіляко підкреслити трагічний розрив між тодішнім реальним регламентованим життям нашого суспільства і тодішнім «вимуштруваним мистецтвом», як визначає його В. Камянов. Він відзначає: «Отже, союз «і» у заїждженій формулі «література і життя» зв'язує дійсність, узятую в оборот вольовими перетворювачами, і літературу, приставлену оберігати їхні інтереси. Якщо тверезо помислити – фантомне поєднання! В обох половинках двочлена під корінь підрубані початки саморуку, перекручена природна міра речей»¹¹.

Таким чином, розмірковуючи про літературу і життя, В. Камянов говорить і про сизигію «дійсність-мистецтво». Але якщо він не заперечує цього союзу в принципі, то бачить деякі перешкоди, що заважають здійсненню такого, і насамперед, – це ті ж самі «вольові перетворювачі». Відтак, ми бачимо, що вся цивілізаційна еволюція йшла по шляху саме інтелектуально-вольових перетворень природи і суспільства. У системі соціалістичних відносин найчастіше інтелектуальне і вольове йшли «хто в ліс, хто по дрова». Але мова йде сьогодні не про те, що соціально-економічний розвиток радянського суспільства йшов по шляху антигуманізму, трагічно-передбачуваного критиками системи. Мова йде про те, що радянська дійсність теж підлягала літературному відтворенню. М.О. Шолохов у своїй промові після вручення йому Нобелівської премії (1965) сказав: «Я належу до числа тих письменників, які бачать для себе вищу честь і вищу свободу в можливості, яка нічим не обмежується, служити своїм пером трудовому народу». І якщо підійти всебічно до цього твердження письменника, те можна тут знайти підтвердження можливості свободи творчості для письменника, який адекватно описує соціальні реалії, але не доходить до крайності, до побутового описування дрібних деталей,

¹¹ В. Камянов, *Спор о прошлом после штурма будущего* // Новый мир, 1990. – №8. – С. 215.

які гостріше і критичніше і сприймаються навколишніми (і цензорами в тому числі).

Дуже показовий у цьому плані і роман Б.Л. Пастернака «Доктор Живаго», у якому один з персонажів його, М.М. Веденяпін, розстрижений за власним проханням священник, не бажав задовольнятися словами і видимостями, широко розповсюдженими на самому початку ХХ століття серед представників тодішньої літератури, професорів університету і філософів революції: «Він жадав думки, натхненно речовинної, котра промальовувала б нелицемірно помітний шлях у своєму русі і щось змінювала на світі на краще і яка навіть дитині і невігласу була б помітна, як спалах блискавки або слід грому, що прокотився. Він жадав нового»¹².

Соціалістичний реалізм епохи модерну, особливо періоду невтримного у своїй експресії насильницького перестрою світу, тяжів до жанру героїчної фрески. Як зауважує В. Камянов: «У О. Малишкіна революційна маса ущільнена в «армію, занесену для удару ста тисячами тіл»; у О. Серафимовича «усе ширше розтікається людське море, неохоплено гублячись плямами людських облич»; А. Веселий, розгорнувши картину бою, спресовує потім його подробиці в енергійну формулу-образ: «Тисячі людей летіли в коло смерті, як друзки у полум'я»¹³. У цих умовах уже було не до індивідуальностей, єдиних і неповторних, тому що величезні маси «друзок» і «гвинтиків» робили історію. І їхня самодіяльність десь навіть заохочувалася.

Але мінялися реалії і соціалістичне суспільство досягло стадії «розвинутого соціалізму». На злеті цього нового суспільства, яке летіло в нікуди, виразно у вітчизняному літературному процесі «прорізався» і голос письменників-постмодерністів, прихильних до індивідуалізму та до принципу невтручання у світ. Цей рух знайшов щось нове, «...воно пробиває кротячий хід у нікуди, а вірніше – у темряву морального отупіння, корупції, непробудної економічної нетями і т.п.» – зауважує В. Камянов¹⁴. Героями нової літератури кінця 1980-х років стають і «нові» люди, уособленням відомої частини яких може служити Ключарьов з повісті В.

¹² Б.Л. Пастернак, *Доктор Живаго* // Новый мир, 1988. – №1. – С. 13.

¹³ В. Камянов, *Спор о прошлом после шторма будущего* // Новый мир, 1990. – №8. – С. 221.

¹⁴ В. Камянов, *В тесноте и обиде, или «Новый человек» на земле и под землей* // Новый мир, 1991. – №12. – С. 219.

Маканіна «Лаз» або «нові робінзони» з однойменної повісті Л. Петрушевської.

Таким чином, і виходить, що ідеологія модернізму, ідеологія відновлення, – це те, що поєднувало людство протягом двох останніх тисячоріч. Але якими різними шляхами стверджували на практиці цю ідеологію. І тут цілком зримі і дивні звиви заідеологізованого мислення. Те, що очевидно упадає в око, то, що цілком можна адекватно витлумачити, знаходить форму категоричного неприйняття. Не інакше як наші тлумачі поняття «модернізм» просто позаздрили західним мислителям як першовідкривачам поняття. Адже і М.О. Шолохов, і А.Ю. Явич, і І.Е. Бабель і багато інших живописали Громадянську війну як передумову могутнього перетворення, тобто модернізації старого суспільства. І, мабуть, усі вони і багато інших письменників-реалістів тоді могли б погодитися з А.П. Платоновим, який на початку 1920-х заявив: «Увесь світ повинний стати рівним людській думці – у цьому істина»¹⁵. А писала ці слова молода людина з незначним досвідом технічної діяльності, яка щиро вірила тоді у всесилля технократичного інтелекту. Виявилось, що цього замало для щастя. Виявилось, що і сама категорія щастя більш складна і диверсифікована. Тому і почали замислюватись над індивідуальним. Відтак, і тема стосовно ідеології постмодерну у вітчизняній літературі, безумовно, актуальна і потребує подальшого дослідження, зважаючи на зростаючий масив нових літературознавчих праць і недостатню визначеність ключових категорій.

Summary

Realism as one of methods of the philosophical mastering of the world has the protracted history. He is related to the philosophical inheritance not only ancient but also previous it east culture, as concepts «realism» are «realities» - «reality» is demonstrated orientation of researcher on the searches of present in existing. Problematic of realism predominates and in the study of art, where the degree of accordance of the world is probed artistic the world to actual; accordances of the world of images to the world in which and the man of letters and artist search confirmation the appearances. Socialistic realism of epoch modern, especially period of unrestrained in the expression violent reorganization of the world, gravitated to the genre of heroic fresco. Works of writers A. Malyshkin, A. Sera-

¹⁵ А.П. Платонов, *Государственный житель: Проза, ранние соч., письма.* / сост. М.А. Платоновой; предисл. В.А. Чалмаева. – Минск, 1990.

phimovich, A. Veselyi is very models. In the conditions of revolution already it was not to individuality, unique and unique, because enormous the masses of «slivers» and «screws» did history. And their independent action was even encouraged. Realities and socialistic society changed attained the stage of the «developed socialism». On flight this new society which flew to nowhere, distinctly in a domestic literary process «cut» through and voice of writers-postmodernists, well-disposed to individualism and to principle of non-interference in what be going on.